

سیر تحول نقش ماهی در فرش

• زهرا تیموری

چکیده مقاله :

طرح ماهی درهم یکی از مهم ترین و در عین حال فراگیرترین طرح های قالی ایران است. این طرح در بیشتر مناطق قالیبافی کشور استفاده شده و در بازارهای جهان فرش نیز همواره مورد استقبال قرار گرفته است , در حال حاضر بافندگان فرش دستباف استانهای خراسان جنوبی ،همدان آذربایجان شرقی ، مرکزی ، فارس و..... از طرح ماهی درهم به عنوان نقشه فرش استفاده می نمایند که در هر یک از مناطق فوق دارای ویژگی های خاص از لحاظ نقشمایه های کاربردی اندازه واگیره، حواشی کاربردی رنگبندی و بالاخره سبک نقشه از نظر شکسته یا گردان می باشد.

در این مقاله تلاش گردیده هر یک از گونه های رایج ماهی در هم در مناطق مختلف کشور آنا لیز شده و با یکدیگر مورد مقایسه قرار گرفته اند

مقاله دستاوردهای بسیار خوبی در خصوص شناسایی , ریشه یابی گونه های مختلف طرح ماهی درهم و علل شکل گیری گونه های مختلف این طرح داشته است .

واژگان کلیدی:

طرح ، نقشه ، ماهی در هم ، قالی

مقدمه

انسان کمال طلب همواره در جستجوی سعادت و جاودانگی، به انواع روش ها دست یازیده تا عطش وجودی خود را بنشانند چنانکه همه ی انسان ها به دنبال سعادت و جاودانگی اند و هر کس می خواهد به طریقی به آن برسد . یکی از روش هایی که در قدیم جهت جاودانگی مرسوم بوده است کشیدن نقش های حیوانات به خصوص اعضای بدنی آنها می باشد و این عمل نشان دهنده قدرت و سعادت و به منظور تسخیر روح حیوان صورت می گرفته است تا بدین صورت میل به جاودانگی و کمال خواهی خویش را به آیندگان نشان دهد. پیشرفت بشر تا بدانجا رسید تا بتواند این طرح ها را از روی دیوارهای غارها بر روی زیر انداز خود همراه با ظرافت بیشتری پیاده نماید. یک دسته بسیار مهم از طرح های ایرانی را که تقریباً در سراسر ایران پراکنده است با نام هراتی و نام جدیدتر و محدودتر ماهی در هم می شناسند . اصطلاح هراتی از آنجا پیدا شده است که این طرح در دوره تیموری و در هرات رواج فراوان یافت و تعداد زیادی طرح شاهانه ، چه در فرش و چه در معماری ، با این نقش شکل گرفت . اصطلاح ماهی در هم عامیانه است و نمی دانیم در چه زمانی پیدا شده است ، ماهی در هم شکل ویژه ای از هراتی است . اساس طرح هراتی و گونه ای از ماهی در هم عبارت از دو ماهی و گل گردی (معمولاً هشت پر) در میان آن می باشد . بدیهی است در دوره اسلامی ماهی ها به برگ شباهت یافته اند چرا که در دوره اسلامی بر روی فرش و امثال آن نقش واقعی از بین برده اند تا مبادا در نماز ، سجده به آن نقش یا موجود کنند، مخصوصاً اهل تسنن بر روی فرش و امثال آن که نقش واقعی انسان و حیوان داشته باشند نماز نمی گذارند ، در واقع گل وسط هم چهره انسان بوده است که به یک گل گرد تبدیل یافته است.

نقش ماهی در هم یا هراتی در مناطق مختلف

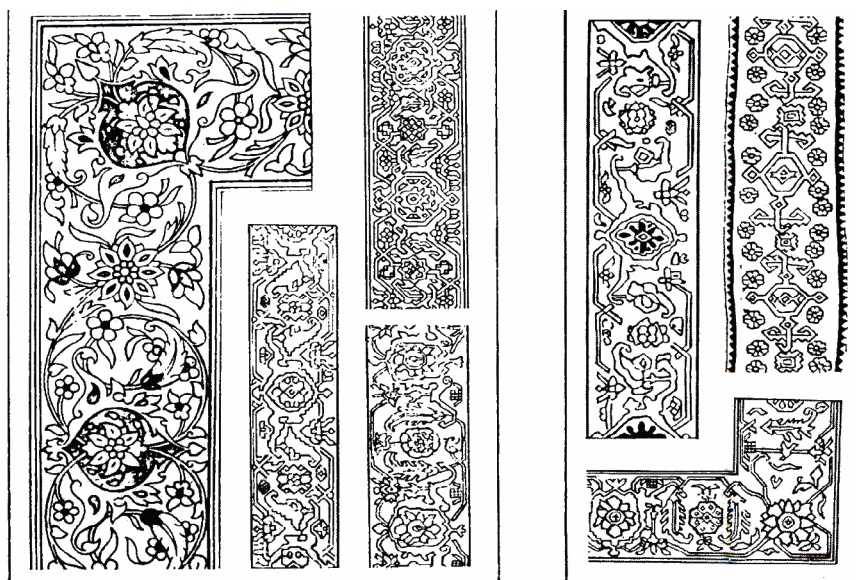
تبدیل نقشهای ماهی به گل و برگ پس از اسلام انجام شد و از این زمان بوده که بافندگان از آوردن نقش حیوانات در فرش امتناع کرده اند. [۱] نوعی از طرح هراتی که بیشتر در هند نفوذ داشته گل و تاک انگور پیچ پیچ است که در اطراف گل های شاه عباسی کشیده شده است که در واقع گلی می باشد که به دور آن حلقه مدور یا بیضی شکلی از برگ دارد . در این نقش ماهی یا گل های شبیه ماهی هم هست که به برگ تا شده درخت خرما (نخل) که نوک آن به یک طرف متمایل است شبیه می باشد . طرح ماهی دارای انواعی است که از جمله آن می توان ریزه ماهی- سگ ماهی - ماهی در هم- ماهی زنبوری- ماهی سنه- ماهی فراهان- ماهی هرات را نام برد. طرح هراتی : طرحی است عمومی که در اغلب مراکز فرش بافی ایران به نام " ماهی " آن را می بافند نمای این طرح بر اشکال چند ضلعی که در اطراف آن ماهی یا گل های ریز، نقش بسته، گذاشته شده است . در نواحی همدان، سنندج ، طرح هراتی به نام ماهی زنبوری ، بافته می شود و نیز بافت آن در شهرهای مشهد ، قاین ، یزد، بیجار، و حتی میان قبایل بلوچ ، فراهان و چادر نشینان فارس رواج دارد . طرح هراتی در غرب ایران با نگاره های اصلی گل الماسی مانند که در چهار سوی آن ۴ برگ یا ماهی، تزئین یافته و در شرق این سرزمین به شکل لوزی که تصویری از حوض را نشان می دهد و برگ ها اطراف آن را فرا گرفته، بافته می شود. حاشیه فرش های با طرح هراتی به طور معمول با شکلی شبیه لاک پشت که در آذربایجان آن را سماور می نامند فراهم می شود در برخی موارد حاشیه فرش ها ، طرح بوته ماهی است. [۱]

در اراک که این طرح بیشتر در آن جا متداول است آن را در هزاران قالی که بهای آن متوسط است می توان مشاهده کرد، در این ایالت در نیمه قرن اخیر قالی های مشهور فراهان با رنگ آبی سیر تهیه گشت و استفاده از این نوع طرح در همدان نیز تقریباً به همین اندازه رواج دارد. [۲] سه چهارم فراورده های قالی سنه نیز دارای این طرح است . این طرح در شهرهای تبریز و مشهد و قائنات و یزد و بیجار و هریس نیز رایج است ، حتی در قالیچه های عشایری بلوچی و فارسی مشاهده می شود . از مدتی قبل این طرح از مرزهای ایران گذشته و تقریباً در کلیه کشورهای جهان که قالی تهیه می کنند مورد تقلید قرار گرفته است . طبق یکی از سنن باستانی طرح هراتی همواره با حاشیه لاک پشتی همراه بوده و ترکیب یافته است. گرچه شکل که نام آن به این حاشیه اطلاق گردید ، اشاره ای است به لاک پشت ولی ساکنان فلات نیمه بایر ایران با این خزنده آبی آشنایی زیادی نداشته اند. بنابر این ممکن است شکل اصلی اساساً لاک پشت نباشد ، در تبریز به این حاشیه نام سماوری اطلاق کرده اند و آن را سماوری می گویند که طرح اصلی در واقع با آن شباهت بسیار دارد و خواننده در انتخاب هریک از این دو نام آزاد است. [۲] شکل (۹)

طراحان نقش قالی گاهی در متن فرش نقش ترنجی پوشیده از موتیف های متشکله این طرح را به کار می برند و گاهی نیز تمامی زمینه طرح را از نقش تکراری این موتیف ها ولی بدون ترنج می پوشانند و حاشیه و قاب فرش را به طور معمول در رنگی به طور کامل و مشخص و متضاد با متن مجسم می سازند. [۳]

در شهر قائن طرح معروفی که مورد اقبال بافنده بیرجندی می باشد طرح ماهی در هم است. نقوش این طرح معمولاً در زمینه های روشن فرش بافته می شوند. در جنوب بیرجند در دهکده ای به نام مود بافندگان این روستا با به کار بردن مقدار کمی ابریشم سفید و یا فیروزه ای در پیرامون نقوش طرح به فرش های خود حالت بر جسته خوشایند می دهند. طرح دلخواه آنان نیز طرح ماهی در هم یا هراتی است که مکرر بر روی فرش های خود می آورند بافندگان مود و همچنین بیرجند در بسیاری از مواقع فرش های خود را مزین به ترنج مدور و شانزده گوشه ای می کنند و بدین گونه طرح فرش را از حالت یکنواخت که از تکرار نقش ماهی به وجود آمده بیرون می آورند.

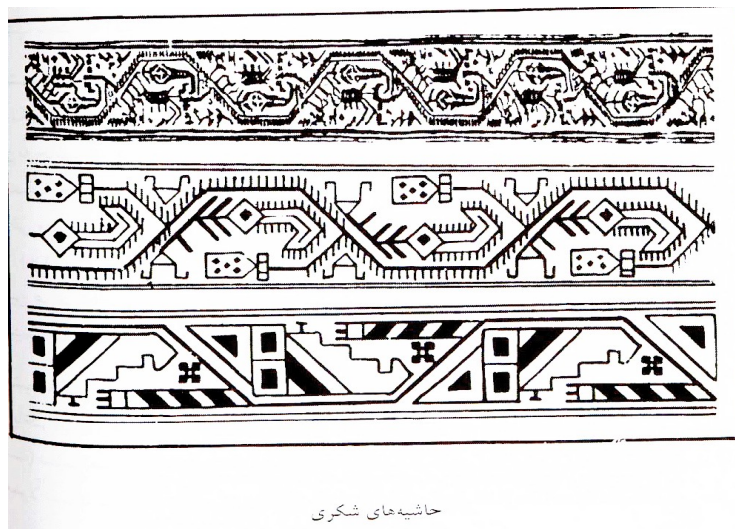
بررسی کلیه قالی هایی که در حال حاضر با نقش ماهی در هم شناخته می شوند نیز واقعیت دیگری را مشخص می کند و آن این که از شرق به غرب اندازه و ابعاد این ماهی ها در قالی ایران به تدریج از بزرگ به کوچک می باشد. به نحوی که بزرگ ترین نوعی ماهی های این طرح را در شرق ایران به ویژه در قاین و تربت جام و تربت حیدریه می توان دید و کوچکترین نمونه های آن را در مرکز و غرب ایران یعنی کردستان دیده می شود. نمونه ی منحصر به فرد از ماهی در هم نیز البته به مقدار کم و تا همین اواخر در اطراف اراک بافته می شده است که امروز به فراموشی سپرده شده و آن را مرغ و ماهی می نامند. در این نوع دو مرغ به جای ماهی، یا همراه با آن ها به دور یک حوض در حال حرکت هستند. بررسی های تاریخی نیز نشان داده است که بر روی تاجی تیگران (ملقب به کبیر، پادشاه ارمنستان در سال های ۸۹-۸۶ قبل از میلاد) نقش دو پرند وجود دارد که یک گل هشت پر وسط آن قرار گرفته است. این نقش در زمانی بر روی سکه نیز ضرب شده است که او اعتلای رواج آئین مهر بوده است. [۴]

انواع حاشیه هراتی

شکل (۹)

شکل ۱۰

حاشیه های شکری

آنالیز طرح های مناطق مختلف

در مورد آنالیز منطقه های مورد بررسی باید گفت که از شرق کشور به غرب کشور انجام شده است . از هر منطقه یک فرش مورد بررسی قرار گرفته است. باید بیان کرد که در هر منطقه نمونه های مختلفی از طرح ماهی در هم با رنگبندی های متفاوت دیده می شود که سعی شده طرح های ماهی در همی انتخاب شود که بیشتر در آن منطقه بافته شده است. منطقه های مورد بررسی به ترتیب عبارتند از بلوچ ، بیرجند ، همدان ، ملایر آنالیز فرش های مورد نظر در چند مرحله می باشد که در زیر مراحل آن بیان شده است :

۱ - تصویری از فرش

۲ - طرحی از متن و حاشیه

۳ - طرحی هندسی و به اصطلاح طرحی کلی از فرش

۴ - طرحی از ماهی های فرش مورد نظر

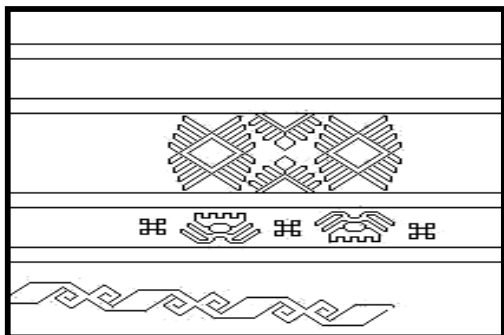
آنالیز طرح سالارخانی بلوچ

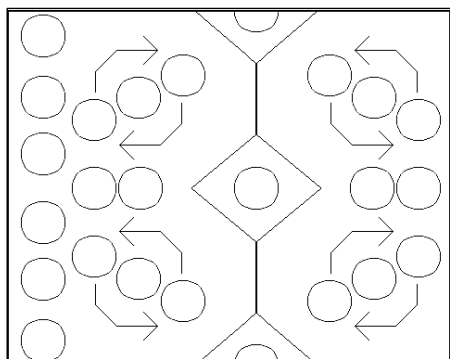
شکل (۱۲)

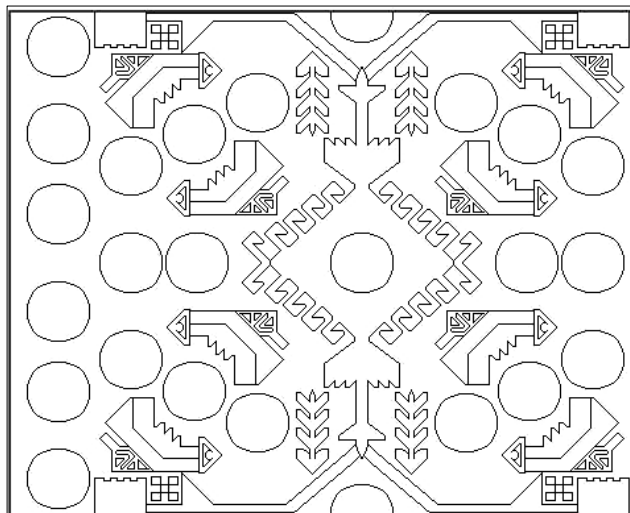
شکل (۱۱)

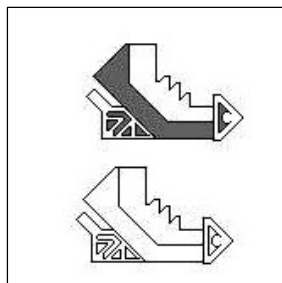
شکل (۱۳)

شکل (۱۵)

شکل (۱۴)

شکل (۱۶)

بررسی شکل ۱۲

شکل ۱۲ مربوط به فرش سالارخانی بلوچ می باشد. در بررسی این فرش در ابتدا طرح نسبتاً کاملی از متن و حاشیه شکل ۱۱ و ۱۲ در تصویر ۱۴ و ۱۳ کشیده شده که گل های فرش مورد نظر با دایره در شکل ۱۳ و ۱۴ نمایش داده شده است.

در وسط متن لوزی های بزرگتر دنداندار و لوزی های کوچک تر بدون دنداندار طراحی شده است. در مرکز این لوزی ها گل می باشد که به صورت دایره دیده می شود. در شکل ۱۵ حرکت ماهی ها به دور گل دایره وار و در امتداد هم می باشند. ماهی ها به شکل فلش طراحی شده است که جهت حرکت را نشان می دهد. همان طور که در شکل ۱۴ و ۱۵ دیده می شود سه گل در یک راستا بین ماهی ها وجود دارد که از یک طرف منتهی به لوزی های وسطی طرح و از طرف دیگر منتهی به یک ردیف گل در کناره ها می شود.

معمولاً ماهی ها توسط خطوطی به لوزی بزرگتر متصل می شود یا مانند طرح شکل ۱۴ فقط ماهی توسط گل یا باله در پشتش به لوزی بزرگتر که دارای دنداندار می باشد اشاره دارد. در این طرح لوزی های کوچکتر که دنداندار ندارند توسط خطوطی موازی به مربع اطراف وصل شده است. لوزی کوچکتر و بزرگتر نیز توسط گل یا خطوط موازی با هم در ارتباط هستند. حاشیه اصلی طرح مورد نظر به صورت واگیره ای از لوزی های دنداندار دار می باشد.

نماد های به کار برده شده :

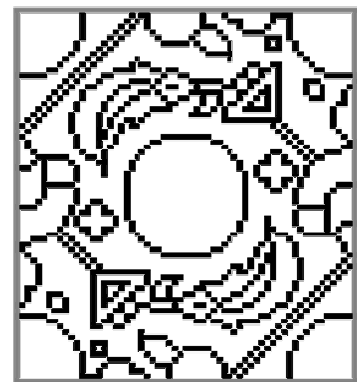
لوزی نمادی از باروری جنس ماده و ماهی نمادی از باروری جنس نر ، حیات و زندگی است و مظهر فراوانی، آبادانی و تازگی است . طرح متن و حاشیه در واقع باروری و حاصلخیزی ، حیات و آبادانی را نشان می دهد که با تکرار آن انسان خواستار دوام آن می باشد که اشاره به دوام نسل دارد.

شکل ماهی ها هم در این طرح جالب می باشند . ماهی ها به صورت شکل هندسی شکسته که بر روی پشت آن چند باله یا گل وجود دارد . با توجه به رجشمار گفته شده و منطقه بافت که طرح های آن اکثراً هندسی است ابعاد ماهی ها درشت می باشد. در شکل ۱۶ نمونه ای از این ماهی دیده می شود.

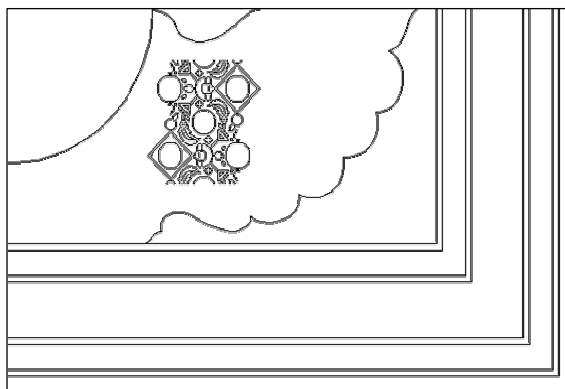
آنیز طـرح بیرجنـد

شکل (۱۷)

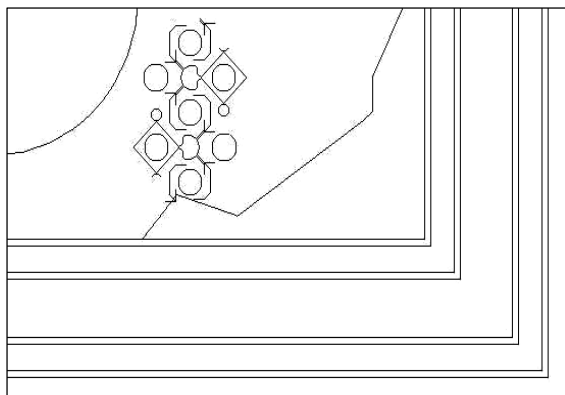
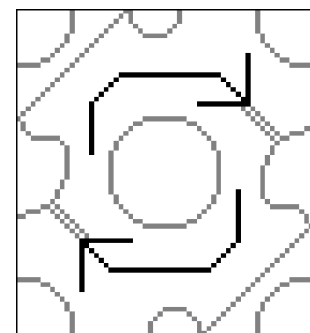

شکل (۲۱)

شکل (۱۸)

شکل (۲۰)

شکل (۱۹)

شکل (۲۲)

بررسی شکل ۱۷

شکل ۱۷ نقشه یک چهارم این ریزه ماهی بیرجند را نشان می دهد . در شکل ۱۸ طرح کلی این ریزه ماهی ترسیم شده در این نوع طرح یک واگیره به صورت تکرار وجود دارد که در متن اصلی است و طرح متن با ترنج آن متفاوت می باشد . نوع خاص لچک باعث ایجاد فرم خاصی در طرح کلی شده که این طرح را از یکنواختی خارج ساخته است. در شکل ۱۹ سعی شده نمای کلی از این نوع طرح ترسیم شود که این طرح نشان می دهد برای بافت این نوع طرح فقط یک واگیره متنی و واگیره حاشیه ای و طرح ترنج و لچک لازم می باشد و بقیه ی کار در هنگام بافت انجام می شود. همچنین فضا بندی موجو در این نوع فرش نیز توسط این فرم های هندسی مشخص شده است.

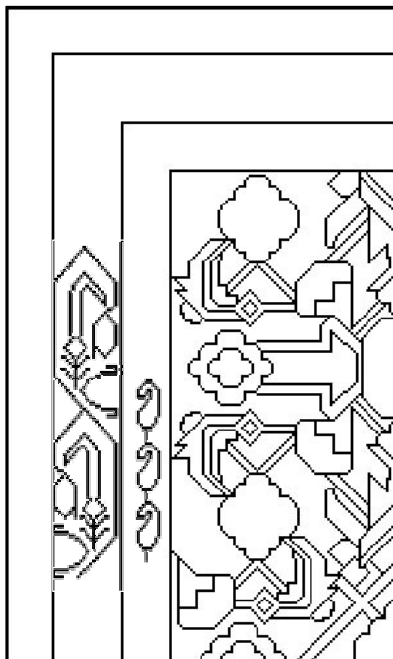
در شکل ۱۸ و ۱۹ گل ها به فرم دایره طراحی شده است . نحوه ی قرار گرفتن گل ها در آن به صورت ضربدری و در راستا های عمودی و افقی دیده می شوند . واگیره موجود در شکل ۲۱ در اثر تکرار، تشکیل یک لوزی می دهد که ماهی ها در اطراف لوزی به صورت دو به دو به دور یک گل در حرکت می باشند که می توان گفت در اطراف هر لوزی حدود چهار ماهی وجود دارد . در درون این واگیره علاوه بر ماهی و گل مرکزی گل های کوچکتری در اطراف گل مرکزی دیده می شود. در شکل ۲۰ ماهی ها به صورت فلش و گل به صورت دایره طراحی شده است این تصویر جهت حرکت ماهی ها را در امتداد یکدیگر به صورت دایره وار نشان می دهد که به دور گل مرکزی در حرکت می باشند.

فرم ماهی این نوع فرش در شکل ۲۲ ترسیم شده است در سر این نوع ماهی طرح مثلثی شکلی دیده می شود که حرکت دایره شکل این ماهی را به خوبی نشان میدهد. سر ماهی این طرح با کمی فاصله از مثلث و به کمک یک ساقه ی برگ دار به مثلث وصل شده است . در این تصویر لوزی نمادی از حوض (یا زمین) می باشد و ماهی نمادی از ماه می باشد که قبلا در مورد آنها اطلاعاتی داده شد.

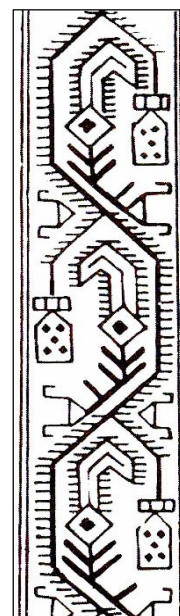
آنالیز طرح همدان

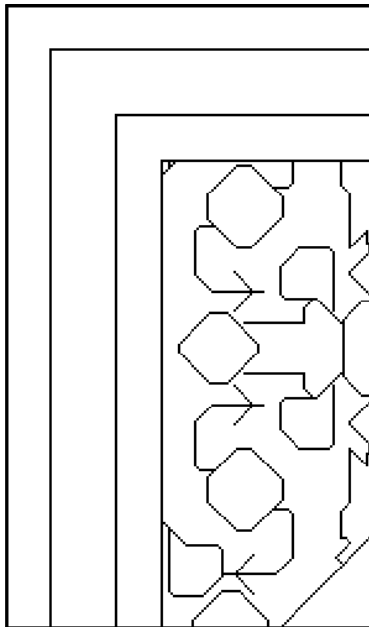
شکل (۲۳)

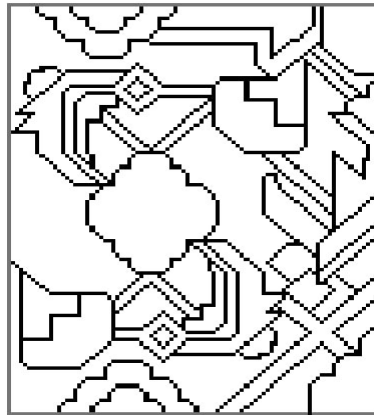
شکل (۲۴)

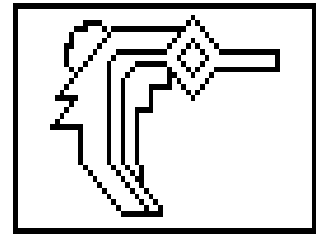
شکل (۲۷)

شکل (۲۵)

شکل (۲۶)

شکل (۲۸)

بررسی شکل ۲۳

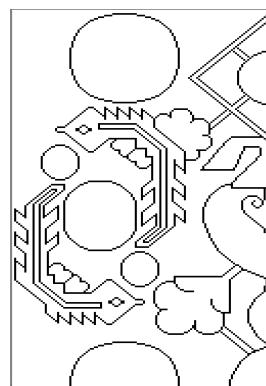
شکل ۲۳ یکی از فرش های همدان است این فرش درشت باف دارای طرحی نسبتاً هندسی است ، این دو امر برای درشت بودن طرح این فرش کافی می باشد . در شکل ۲۴ طرح کلی از این فرش ترسیم شده که درشت بودن طرح را به خوبی نشان می دهد. در مرکز این فرش یک لوزی که میتوان گفت نقش ترنج را هم دارد، دیده می شود ، این ترنج دارای یک گل مرکزی بزرگ می باشد که باعث پر شدن فضای داخل آن شده است ، در اطراف این لوزی چهار ماهی می باشد که توسط خطوط موازی به لوزی متصل شده است . لوزی مرکزی نیز توسط شکلهای هندسی به گل های نسبتاً بزرگ بالا و پایین متصل شده و این گل ها توسط شکل های هندسی احاطه شده اند. در مورد نحوه ی اتصال گل های بزرگ بالا و پایین به ماهی ها باید گفت که این امر توسط گل های کوچکتر صورت گرفته است . ماهی های اطراف لوزی به صورت دایره واربه دوره یک گل در حرکت می باشد . در شکل ۲۵ ماهی ها به صورت فلش ترسیم شده که جهت حرکت را به خوبی نشان می دهد ، در این فلش ابتدای ماهی متصل به گلی می باشد که ماهی به دور آن در حرکت است و انتهای آن متصل به گل کوچکتر است . در ۲ طرح قبلی که مورد بررسی قرار گرفت ماهی ها متصل به گلی که در اطراف آن در حرکتند نبودند.

در این شکل و شکل ۲۴ گل ها به صورت ردیف های عمودی و افقی دیده می شود در حالی که در طرح های قبلی گل ها به صورت اریب هم چیدمان شده بودند. شکل ۲۶ واگیره اصلی متن را نشان می دهد . در واقع همین واگیره در کل متن تکرار شده است و به دلیل تکرار کمی که داشته نشان می دهد که واگیره که در شکل ۲۶ دیده می شود واگیره بزرگی بوده است که در طرح اصلی دو بار در عرض و سه بار در طول تکرار شده است . در مورد طرح خود ماهی باید گفت که قسمت دهان ماهی نسبت به بقیه ماهی ها دارای کشیدگی بیشتری می باشد و خود ماهی هم دارای ابعاد نسبتاً بزرگی می باشد . در شکل ۲۸ ماهی مربوط به این فرش ترسیم شده است . حاشیه این طرح به طور مجزا در شکل ۲۷ طراحی شده است این طرح به حاشیه شکری معروف است که نمونه هایی از این نوع حاشیه در شکل ۱۰ وجود دارد . در این نوع حاشیه ماهی ها در یک امتداد و در یک جهت می باشند . نحوه ی قرار گرفتن ماهی ها به صورت سر هم سوار و قرینه یکدیگر می باشند. در حاشیه کوچک آن طرحی کوچک از بته هم دیده می شود.

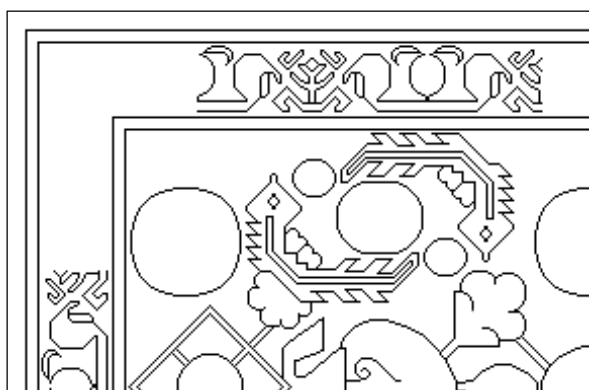

آنالیز طرح ملایر

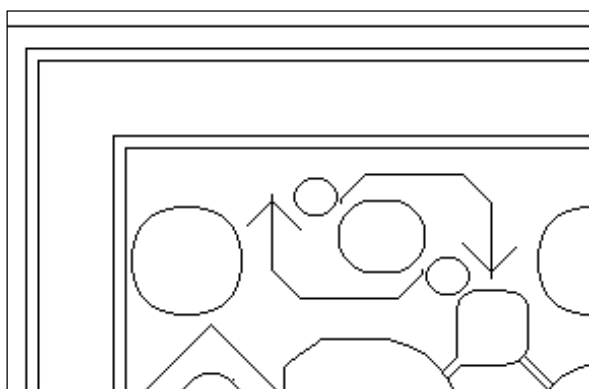
شکل (۲۹)

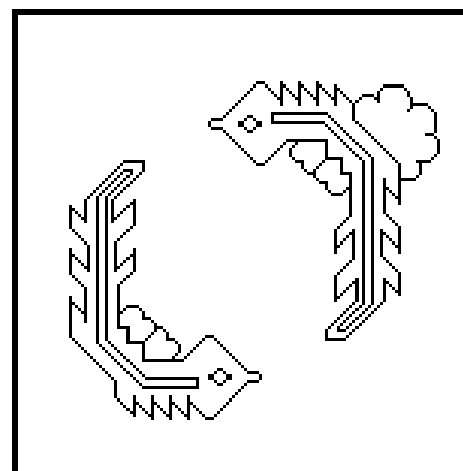
شکل (۳۲)

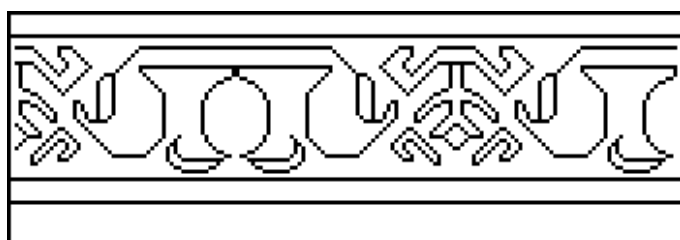
شکل (۳۰)

شکل (۳۱)

شکل (۳۴)

شکل (۳۳)

بررسی شکل ۲۹

شکل ۲۹ مربوط به فرش ملایر می باشد. این فرش از فرش همدان درشت باف تر و هندسی تر می باشد، موتیف های موجود در این فرش نسبت به فرش هایی که قبلاً بررسی شده بزرگتر است در این فرش آنچه که بیش از همه مورد توجه است فرم خاص ماهی آن می باشد.

در شکل ۳۰ طرح یک چهارم این فرش ترسیم شده که در این طرح شکل کلی از گل ها به تصویر کشیده و در قسمتی از آن به جای گل فرم دایره قرار داده شده که فرم ماهی در آن کامل می باشد.

در شکل ۳۰ دو لوزی در بالا و پایین آن طراحی شده . در سه طرف لوزی در بالا و پایین گل های درشت وجود دارد که گل وسطی آن درشت تر نسبت به دو گل دو طرف می باشد. ماهی ها در اطراف لوزی توسط خط هایی موازی با دو لوزی بالا و پایین در ارتباط می باشد .

در شکل ۳۱ جهت حرکت ماهی ها با فلش مشخص شده است ، در این شکل فلش (ماهی) به دور یک گل در حرکت می باشد ، این حرکت به صورت دایره وار است. در مرکز این تصویر دایره (گل) وجود دارد که دو گل دیگر هم در دو طرف تصویر و در همان امتداد می باشد . گل مرکزی توسط خطوی مورب به شکوفه های اطراف متصل شده و نسبت به دو گل اطراف کوچکتر می باشد . نحوه قرار گرفتن گل ها به صورت ضربدری و در راستای افقی و عمودی است .

در شکل ۳۲ واگیره مربوط به این فرش ترسیم شده ، این واگیره در کل فرش همین طور که در شکل ۲۹ ، ۳۰ و ۳۱ دیده می شود دو بار در عرض و دو بار در طول تکرار شده است . ابعاد این واگیره به اندازه ی یک چهارم طرح متن می باشد.

در شکل ۳۴ فرم ماهی به طور واضح به تصویر کشیده شده که بدنه و دم ماهی دارای دندان های بزرگ می باشد . در این تصویر آنچه که جالب توجه است قرار گرفتن گل بر پشت فقط یکی از ماهی ها می باشد و ماهی دیگر این گل را بر پشت خود حمل نمی کند. در مورد ماهی های دیگر فرش ها این مورد که دو ماهی در حال گردش به دور گل، با هم متفاوت باشند، دیده نمی شود.

در شکل ۳۳ حاشیه مربوط به این فرش طراحی شده است . همان طور که در این تصویر دیده می شود دو گل متفاوت در این تصویر هست که گلی که گرد می باشد به دو طرح بته ای متصل شده و گل دیگر توسط این دو فرم بته ای احاطه شده است . تکرار این واگیره باعث ایجاد حاشیه می شود.

منابع و مآخذ

- [۱] دانشگر احمد . " فرهنگ جامع فرش "، چاپ اول ۱۳۷۲ ص ۳۶۴
- [۲] ادواردز سیسیل . قالی ایران ، مترجم مهین دخت صبا ، انتشارات فرهنگ سرا ۱۳۶۸ ص ۴۶
- [۳] نصیری محمد جواد . "سیری در هنر قالی بافی ایران"
- [۴] قره گوزلو نغمه . "مقاله ماهی در هم بیرجند"

در پایان از استاد محترم جناب آقای عبدا... احراری کمال تشکرا دارم

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.